

La història contemporània de Catalunya en l'ensenyament primari i secundari, 1970-1990

Francesc Xavier Hernández Cardona

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

UNIVERSITAT DE BARCELONA
DIVISIÓ I
DEPARTAMENT D'HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL

"LA HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA DE CATALUNYA EN
L'ENSENYAMENT PRIMARI I SECUNDARI, 1970-1990"

per Francesc Xavier Hernández i Cardona

Director de la Tesi: Dr. Pelai Pages i Blanch
Setembre del 1993.

CAPÍTOL 2. L'ENSENYAMENT DE LA HISTÒRIA A L'ESTAT ESPANYOL: 1833-1936

El marc històric. Els antecedents, la Il·lustració. Ensenyament i construcció de l'Estat Liberal. La Llei Moyano una fita cabdal. Les iniciatives de la Restauració. Crítica pedagògica i intents de renovació. L'herència de la Renaixença, l'ensenyament de la història a Catalunya. Ensenyament, Dictadura i República. La tasca de la Generalitat republicana.

EL MARC HISTÒRIC

A partir del 1833, la fallida de l'Antic Règim als territoris de la Corona Espanyola va esdevenir un fet imparable. Com en altres indrets d'Europa la burgesia va buscar un marc polític nacional en sintonia amb un mercat nacional. Començava la construcció del modern estat-nació espanyol.

A diferència d'altres indrets d'Europa, la burgesia industrial, pràcticament inexistent en el conjunt de l'estat, no va hegemonitzar el procés de construcció de l'estat-nació burgès. L'única burgesia moderna, industrial, era la catalana i no va tenir força suficient per imposar un model d'estat d'acord amb els seus interessos. La seva debilitat quantitativa i la feblesa estructural de la industrialització a Catalunya va restar força a l'única burgesia realment moderna de l'Estat impeding la seva conversió en motor de les reformes.

Les oligarquies terratinents i les oligarquies financeres, en molts casos producte de la transmutació mecànica de les velles classes dominants durant l'antic règim, amb el suport de la burgesia comercial de les ciutats, especialment de les portuàries, juntament amb sectors professionals, van esdevenir els grups hegemònics que conduirien els destins de les transformacions liberals.

El model d'estat, seguint la tradició centralista borbònica va prendre com a referent la unificació nacional en base a la tradició política i cultural de Castella. Model, però, que aviat va ser impugnat per una doble via: el tradicionalisme i el republicanisme. El carlisme buscava en la defensa del furs de tradició medieval suport efectiu a la seva causa i antídote contra el nou tipus d'estat; raó que explica, en part, el seu èxit en el món rural del País Valencià, Catalunya i el País Basc.

El republicanisme, emergent entre les classes populars urbanes i la petita burgesia de les ciutats industrials i manufactureres, aviat impugnaria el model centralista d'estat en favor d'un model democràtic i federal més d'acord amb les seves necessitats.

Així doncs, el segle XIX presenta a l'Estat espanyol una molt complexa suma de variables. Tensions centre-perifèria, ocasionades pel model centralitzat del nou estat. Resistències per part dels partidaris de l'antic règim. Hegemoneïtzació del procés de construcció de l'estat-nació per part de faccions de la burgesia vinculada als interessos imperialistes del moment i, en certa manera, a la tradició de l'antic règim. Debilitat estructural de la burgesia industrial. Interessos divergents entre la burgesia industrial i la burgesia detentadora dels ressorts polítics de l'estat. Transformació industrial vertiginosa a Catalunya contrastant amb la pervivència d'un marc rural a la resta de l'estat...

Tenint com a rerafons aquest marc terriblement conflictiu, l'Estat nació capitalista espanyol va començar a fer les seves primeres passes. La creació i consolidació dels aparells d'estat es va fer en conformitat al model centralista escollit. La unificació del mercat exigia unificació en tots els aspectes, àdhuc els culturals. Calia que, definitivament, Espanya es convertís en una veritable unitat: un estat, un mercat, drets i deures per a tots, una llengua i una cultura... (1)

El procés d'unificació cultural exigia desenrotllar de manera reglada un aparell estatal d'ensenyament que respongués a les necessitats del moment. Calia instruir la població i calia fondre en un gresol d'espanyolitat cultural i lingüística els ciutadans de la nova Espanya. En aquesta dimensió, assignatures com la Geografia i la Història havien de jugar un paper important en la formació patriòtica dels ciutadans.

El desenvolupament de l'aparell escolar va ser desigual. La burgesia en el poder va mirar de cobrir els seus interessos. En aquest sentit, assegurar la formació de les élites socials va ser l'objectiu principal. Així l'ensenyament secundari, el batxillerat, va ser el cavall de batalla i l'arena principal de disputes en el camp de l'ensenyament. L'ensenyament secundari, concebut quasi sempre amb finalitats propedèutiques, a fi de facilitar l'accés als estudis superiors, va ser, de fet, l'únic que va preocupar l'estat i l'únic, a banda de la universitat, en el qual es van invertir esforços i recursos. Cal no oblidar que aquest ensenyament secundari implicava, a més a més, a una minoria de la població, i que fins ben entrats els anys seixanta del segle XX no començaria a experimentar una certa universalització.

La instrucció primària, la que estava destinada a formar bàsicament a la majoria de la població, va ser la ventafocs durant tot el segle XIX

i durant la major part del segle XX. Sistemàticament va ser oblidada pels diferents governs de l'Estat espanyol i, llevat del període de la II República, no es va aconseguir la seva universalització fins els anys setanta del segle XX.

La instrucció primària, que començava als sis anys i s'allargava fins els 10, 12 o 14, segons els moments, tenia com objectiu ensenyar a llegir i escriure, a sumar, restar, multiplicar i dividir. A banda d'aquest objectiu fonamental es pretenia que el poble adquirís una educació en valors i un sentiment de pertinença nacional. A la pràctica, però, la instrucció primària va quedar sempre en una declaració de bones intencions.

D'ençà els orígens de l'Estat nació espanyol, i, sobretot, a partir de la *Llei Moyano*, l'estat va delegar en els ajuntaments la dotació i manteniment de les escoles. L'Estat posava els mestres, amb sous més que baixos, i sovint havien d'arrodonir els seus ingressos amb aportacions de tota mena, dineràries o amb espècies, efectuades pels pares dels alumnes. L'Estat no va afavorir ni l'erradicació de l'analfabetisme, ni la potenciació de l'escola tècnica i professional, ni la dignificació del magisteri públic.

La instrucció primària quedava abandonada a la seva sort, confiant en que la iniciativa privada o religiosa ajudarien a mitigar el problema. Al llarg del segle XIX més de la meitat de la població escolaritzada va efectuar els seus estudis primaris en escoles particulars, moltes d'elles d'escassa qualitat i mínims equipaments. La penúria va incidir en el desenvolupament d'ordes religiosos abocats a l'ensenyament, com ara els escolapis, els germans de les Escoles Cristianes o els jesuïtes. A principis del segle XX l'escolarització primària únicament afectava el 25 % del cens escolar de Catalunya...

A partir del 1898, la situació de l'escola popular tendí a millorar lleugerament, en la mesura que els governs regeneracionistes van mirar de posar ordre en el desgavell administratiu i financer que condemnava els mestres públics a una situació indecorosa i de permanent inseguretat.

El marc educatiu estatal afectava de manera determinant a Catalunya, i cal no oblidar que, durant la segona meitat del segle XIX, Catalunya va experimentar una vertiginosa transformació sociològica, esdevenint la societat catalana una societat industrial moderna. La inadequació del sistema educatiu, i, bàsicament, de la instrucció primària va provocar, a principis del segle XX, una doble resposta a Catalunya. Resposta institucional, en la mesura que institucions van gaudir de capacitat de maniobra, creant escoles i dotant-les. També resposta popular, ja que les més diverses entitats vertebradores de la societat civil com ara ateneus i sindicats obrers, societats culturals, etc., van apressar-se a auto-organitzar-se creant centres d'instrucció primària, reconeguts o no, per formar els seus associats. A partir d'aquests moments i en alguns d'aquests casos la Història de Catalunya va començar a entrar a la instrucció primària per la porta del darrera.

La proclamació de la II República l'any 1931 suposaria, finalment, l'intent més seriós d'universalització de la instrucció primària, aconseguida a Catalunya amb la creació del CENU en plena guerra civil.

ELS ANTECEDENTS, LA IL·LUSTRACIÓ

Els antecedents de la profunda reforma que experimentarà el sistema educatiu espanyol durant el segle XIX, s'han de situar en el període del Despotisme Il·lustrat. Els il·lustrats, sobretot durant el regnat

de Carles III de Borbó, pretenien reformar la societat emprant, entre d'altres mesures, el sistema educatiu com a falca. L'educació es considerava com un element fonamental per a la progressió dels pobles, tant en la vessant material com en la moral.

Els projectes il·lustrats topaven, però, amb la realitat d'un ensenyament deplorable, i, precisament, a aquest dèficit crònic quant a instrucció, se li imputava bona part dels mals de la Corona. Els continguts que s'impartien als centres educatius, majoritàriament controlats per l'Església, no s'adeien a les necessitats de la Corona. Davant la retòrica, el llatí i altres matèries accessòries, els reformadors il·lustrats pretenien donar força als coneixements aplicats, a les ciències *útils*, a aquelles que poguessin actuar com a estímul per a la creació de riquesa mitjançant l'agricultura, el comerç o la manufactura. (2)

El desafiament es pretenia superar mitjançant un doble paquet de mesures: renovar els continguts de l'ensenyament i, alhora, crear nous centres d'ensenyança pràctics. Durant el període comprès entre 1769 i 1786 els poders públics van intentar, per primera vegada, controlar l'ensenyament. Així els programes d'estudis de diverses universitats es van renovar i centralitzar, buscant un ensenyament unificat per als diferents centres. L'ensenyament secundari també formava part fonamental dels objectius dels il·lustrats. Es van intentar estendre els ensenyaments secundaris mitjançant Instituts Tècnics a les diferents capitals de les províncies de la Corona, i al marge de les universitats, amb l'esperança que podrien preparar ciutadans capaços de col·laborar en el desenvolupament i progrés econòmic del país.

Encara després de Carles III, malgrat la forta crisi de la monarquia i dels conflictes internacionals que l'atenallaven, es van seguir portant iniciatives de renovació, així el *Plan Caballero* del 1807 va

ser el primer que dictava unes normes homogènies per a la totalitat de les universitats, que haurien de prendre com a model les normes i plans d'estudis de la Universitat de Salamanca.

Amb el canvi dinàstic protagonitzat per Josep Bonaparte la preocupació per l'ensenyament va persistir, però la conflictivitat general del període (*Campanya d'Espanya* per als francesos, *Guerra Peninsular* per als britànics, *Guerra d'Independència* per als espanyols, o, *Guerra del Francès* per als catalans) van congelar qualsevol intent institucional seriós de la nova monarquia.

Per donar una alternativa a la monarquia bonapartista, els liberals espanyols es van reunir a Cadis, constituïnt unes Corts que en principi assumien la sobirania del país i es proposaven la seva gestió o cogestió de conformitat amb la Constitució de 1812. La importància que els liberals espanyols atorgaven a la instrucció pública es palesava en el títol novè de la Constitució de Cadis, on es configuren els grans principis respecte l'ensenyament de la filosofia liberal.

El títol, molt progressista, declara la *universalitat i uniformitat* de l'ensenyança i l'atribució a les Corts, i no al govern, de capacitat legislativa en aquesta matèria (3).

L'anomenat *Informe Quintana* del 1812, dedicat a Instrucció Pública recollint l'esperit de la Constitució, donaria peu al *Dictamen de 1814* i al reglament de *Instrucción Pública* del 1821, posant les bases de la política liberal quant a ensenyament.

La reacció absolutista i la restauració borbònica en la persona de Ferran VII, va comportar la derogació de la Constitució de Cadis. Els temes educatius, vinculats a Governació segons l'esperit liberal, van passar a dependre directament del *Consejo de Castilla*. Fins i tot algunes de les mesures impulsades per la il·lustració van ser

derogades (plans d'estudis del 1771). En general, l'ensenyament va retrocedir en els seus nivells bàsics, posat sota control quasi absolut de l'Església.

Després de la victoriosa sublevació de Riego, la legalitat de Cadis va tornar a imposar-se. Les qüestions educatives van tornar a ésser competència directa de les Corts, incloent-hi la instrucció pública en l'esfera del Ministeri de Governació. Provisionalment van tornar a posar-se en vigència els plans del 1807, alhora que l'*Informe Quintana* servia per desenvolupar el nou *Reglamento de Instrucción Pública* del 1821, que per les seves característiques alguns autors han considerat la *primera llei general d'educació espanyola* (4).

Com era d'esperar el nou retorn al tron de Ferran VII va comportar el derogament de les mesures impulsades durant el Trienni Liberal. Al llarg de la Dècada Ominosa va entrar en vigència el *Plan Calomarde* per a totes les universitats del reialme. La nova regulació també va afectar els estudis de segona ensenyança on es van impulsar especialment els estudis de llengua llatina i de literatura clàssica (5).

ENSENYAMENT I CONSTRUCCIÓ DE L'ESTAT LIBERAL

A la mort de Ferran VII, la nova reina Isabel II va buscar el suport dels liberals moderats per fer front al perill carlí. En aquesta etapa, tot i que d'una manera devaluada, es consolidarà la filosofia liberal en allò referent a l'educació. Certament que la continuada turbulència i agitació política i social del període no va ajudar a una evolució lineal, i més aviat la característica principal va ser la posta en circulació de nombroses mesures i contramesures legislatives. En els anys que van seguir a la proclamació d'Isabel II es van fer tres

constitucions: l'Estatut Reial, la Constitució del 1837 i la Constitució del 1845.

Els moderats van gaudir del favor reial entre 1833 i 1836. En aquest període van promulgar el *Plan de estudios de 1836*, essent ministre de Governació el Duc de Rivas, per la qual cosa també es va conèixer com a *Plan Rivas*(6).

El pla va durar poc, doncs al mes de la seva promulgació s'esdevingué el motí de *La Granja* i el pla d'estudis va quedar substituït per un *Arreglo provisional para la segunda enseñanza*(7). Amb tot, el Pla Rivas és extraordinàriament interessant per fixar els punts de vista que els liberals moderats tenien a propòsit de l'educació i per calibrar els canvis ideològics operats d'ençà la Constitució de Cadis. Alhora, el Pla Rivas serà la matriu en la qual s'inspiraran els plans moderats posteriors.

El pla Rivas feia desaparèixer el principi de l'ensenyament gratuït per a tothom. L'ensenyament secundari es concebia de manera elitista i la seva funció era, bàsicament preparar l'estudiant per als estudis posteriors.

L'ensenyament secundari s'organitzava en dos nivells, l'elemental i el superior. El castellà quedava fixat com a llengua única i obligatòria de l'ensenyament. Els llibres de text quedaven sotmesos a aprovació i s'oferia un ventall obligatori per a primària i secundària elemental. En canvi, per a l'ensenyament superior i universitari es permetia una major diversificació de l'oferta de llibres de text.

La història, com a matèria, apareixia molt diluïda a l'ensenyament primari, però clarament definida a l'ensenyament secundari, tant a l'elemental on apareixia una assignatura que responia al títol de *Elementos de Geografía, Cronología e Historia*, com a la instrucció

secundària superior on novament tornava a aparèixer la mateixa matèria.

En l'*Arreglo Provisional de Estudios* que va succeir al Pla Rivas, s'introduïen noves modificacions. Pel que fa a l'ensenyament mitjà les matèries apareixien refoses i aglutinades. Curiosament, si atenem al títol de les matèries, els progressistes van optar per una major beligerància de la història en la dimensió de l'estat nació. A la secundària la geografia apareixia separada de la història i responia al títol de *Geografía Matemática y Física*. Mentre, a tercer any apareixia una matèria que responia a la denominació: *Historia, sobre todo de España*.

Vigent encara la Constitució de 1837, els moderats van substituir els progressistes en el poder. El Marquès de Someruelos va assumir el ministeri de governació i va desenvolupar dos importants projectes relacionats amb la instrucció pública. El 1838 es va aprovar un pla per a la instrucció primària que va tenir una importància cabdal, ja que les seves línies mestres van orientar aquest ensenyament en els decennis següents.

Someruelos també va desenvolupar un pla relacionat amb l'ensenyament secundari, pla que no va arribar a ésser aprovat. Preveia desenvolupar l'ensenyament secundari en dos nivells, els instituts elementals i els superiors. En els primers es donaria el que en aquella època s'entenia com *cultura general*, mentre que el segons tenien una funció propedèutica en preparar l'entrada dels alumnes a la universitat.

El castellà es refermava com a llengua única de l'ensenyament, a emprar tant a les classes com en els llibres de text. El llatí seguia tenint molta importància i algunes assignatures com el Dret Romà i el Dret Canònic s'impartien en aquesta llengua. El rebuig del *Plan*

Sameruelos per a l'ensenyament secundari va allargar la provisionalitat de l'*Arreglo provisional* del 1836 (8).

Durant la regència del General Espartero, i estant els progressistes en el poder, es va presentar un nou projecte per a l'ensenyament secundari impulsat pel ministre de governació de torn: Facundo Infante, l'ensenyament secundari passava a denominar-se *enseñanza intermedia*. Les línies generals del nou pla no diferien excessivament de les anteriors atenent a la doble finalitat de subministrar una cultura general i preparar l'entrada a la universitat.

Al llarg de la Dècada Moderada i del Bienni Progressista es van succeir, en cascada, noves propostes de plans d'estudis, per a l'ensenyament secundari. El primer, i un dels més importants, va ser el *Plan Pidal* del 1845 (9), de caràcter molt conservador. La segona ensenyança es concebia de manera molt classista, destinada a les classes mitjanes i altes, pensant que aquest ensenyament fos el preàmbul de l'accés a la universitat. L'ensenyament secundari es concebia en dos períodes, l'elemental, de dos anys, i el superior de cinc. El primer període era comú i amb matèries de caràcter humanista, mentre que en el segon s'oferia una certa especialització en ciències i lletres. Els professors estaven obligats a escollir el llibre de text a partir de llistats publicats pel govern, prèvia proposta del *Consejo de Instrucción Pública*.

En el segon ensenyament elemental la història era una de les tres matèries bàsiques que es cursaven durant el primer any, mitjançant una assignatura que portava per títol *Mitología y principios de Historia General*. En el segon any la història tornava a formar part de la terna de matèries bàsiques mitjançant l'assignatura *Continuación de la Historia y con especialidad la de España*

El 1847 apareixia un nou pla destinat a complementar el Pla Pidal; va ser el *Plan Pastor* del 1847 (10). Aquest nou pla tornava a modificar l'allargada dels estudis de secundària que quedaven reduïts a cinc anys, limitant-se també el nombre de matèries. La història, amb el nom de *Elementos de Historia general y particular de España* era una de les tretze matèries contemplades. El pla no fixava ni l'ordre en que s'havien de cursar les matèries, ni el nombre d'hores atorgades a cadascuna. Com en els casos anteriors, el professor podia escollir el llibre de text a partir d'un llistat oficial.

Seguint la tònica de canvi permanent, la normativa de l'ensenyament secundari es va tornar a modificar per decret el 14 d'agost de 1849, promulgat per *Juan Bravo Murillo*(11), ministre de Comerç, Instrucció i Obres Públiques. Murillo es va preocupar, sobretot, per controlar i uniformitzar l'ensenyament mitjà a partir dels llibres de text i dels programes d'ensenyament. Els alumnes estaven obligats a adquirir les obres aconsellades per a cada matèria.

En el pla del 1849 la història apareixia també com a matèria independent i denominada simplement com *Historia*. L'assignatura es repetia a segon, tercer i quart any.

Pel 1850, els nous canvis ministerials van donar pas a noves reestructuracions dels plans d'estudis de secundària, el nou ministre de Comerç, Instrucció i Obres Públiques, Manuel de Seijas Lozano va donar pas a nous arranjaments de les pautes bàsiques del Pla de 1845 (12). El nombre de matèries a cursar es reduïa, i la història apareixia de nou vinculada a la geografia mitjançant l'assignatura *Elementos de Geografia e Historia*.

El 1852, el ministre de Gràcia i Justícia, Ventura González Romero, va promulgar un nou pla d'estudis (13). L'ensenyament secundari reforçava la seva funció preparatòria envers la universitat, en

conseqüència el llatí (llengua en la qual estaven escrites bona part de les obres més estimades en diferents facultats) es reforçava notablement. La història tenia una presència desigual ja que continuava vinculada a la geografia mitjançant l'assignatura de primer any *Geografia e Historia*, però adquiria una certa presència complementària a partir d'assignatures com *Doctrina cristiana y la Historia del Antiguo Testamento*, que es cursava al primer any; *Doctrina Cristiana e Historia del Nuevo Testamento*, que es cursava al segon any i *Doctrina cristiana e Historia del Antiguo Testamento*, que es cursava al tercer any.

A l'igual que en plans anteriors els llibres de text havien de ser uniformes per a tots els centres, però, a més a més, en aquest pla es regulava explícitament que els professors havien de seguir els programes que per a cada matèria fixés el govern.

Amb l'arribada dels progressistes al poder el 1855, es van intentar nous canvis. El ministre del Foment, Manuel Alonso Martínez va enviar al Congrés un projecte de Llei d'Instrucció Pública (14). L'intent és interessant ja que si bé l'ensenyament primari estava regulat per llei a partir de Someruelos, l'ensenyament secundari encara no ho estava. El projecte d'Alonso Martínez era, doncs, global i afectava tots els nivells de l'ensenyament, el primari, el secundari, el de les facultats i el d'ensenyaments especials.

L'ensenyament secundari es concep en dos períodes de tres anys cadascun. Aquest ensenyament té la doble finalitat establerta en altres plans anteriors: d'una banda, assegurar uns coneixements de caire general i, d'altra, preparar les élites estudiantils per als estudis superiors. Tot i tractar-se d'un govern progressista, o potser per això precisament, segueix afermant-se en un rígid control tant dels llibres de text com dels programes a impartir, que havien de seguir-se

fil per randa segons les orientacions del govern (15).

LA LLEI MOYANO, UNA FITA CABDAL

La culminació i consolidació de la filosofia educativa liberal vindria el 1857, de la mà del ministre de Foment Claudio Moyano. La nova llei tindria gran transcendència ja que, de fet, malgrat els successius contrapunts, es mantindria intacta durant molt de temps, i el seu esperit arribaria pràcticament fins el 1970.

La llei Moyano (16) afectava i regulava - com la del 1855 - tots els nivells de l'ensenyament. La llei recollia molts dels aspectes de la que havia promulgat Alonso Martínez, així, sobre el paper, fixava el caràcter gratuït de l'ensenyament primari.

L'ensenyament secundari començava als nou anys, comprenia els estudis generals, de dos anys de durada, i els estudis d'aplicació a desenvolupar en quatre anys. La llei obligava a emprar llibres autoritzats pel govern i s'establia que aquests no podien contemplar doctrines o idees que atemptessin contra l'esglèsia catòlica.

En el *Plan de estudios de 23 del septiembre de 1857* (17) la història s'iniciava en el tercer any, a partir de les assignatures *Historia sagrada, explicación del Catecismo y Moral Cristiana*, i *Geografía e Historia General*. En el quart any apareixia de nou una assignatura amb continguts d'història: *Geografía e Historia de España*.

L'efervescència política que va succeir al període en el qual va ser promulgada la Llei Moyano es va traduir en un allau de disposicions legislatives que anaren modificant l'articulat de la llei (18).

El 1858 el Marquès de Corbera va realitzar una reforma parcial de la llei, efectuant encara una segona reforma el 1861 (19). Els canvis pretenien desenvolupar detalladament els estudis de segon ensenyament, atès el caràcter provisional d'algunes de les disposicions del pla d'estudis del 1857. D'altra banda, també es volien reconduir els estudis secundaris cap a la preparació univesitària, rebutjant el caràcter d'ampliació de l'ensenyament primari que parcialment s'havia considerat en el 1857.

En la relació de matèries establertes el 1858 la història està present a partir de dues assignatures: *Explicación de la Doctrina cristiana, nociones de Historia sagrada y principios de religión y moral*, i *Elementos de Historia*

El Pla d'Estudis del 1861 reglamentava molt més les assignatures, fixant les corresponents a cada any. Així, durant el primer any, s'havia de cursar *Doctrina cristiana e Historia Sagrada* i en el tercer any *Nociones de Historia general y particular de España*

La tercera reforma parcial de les disposicions del 1857 les va escometre el ministre del Foment Manuel de Orovio, a l'any 1866. El *Plan de estudios del 9 de octubre de 1866*(20) va ser un intent de concretar a l'ensenyament els principis conservadors en qüestions educatives, proposant-se de manera explícita el control ideològic de l'ensenyament. Es restringia, o per dir-ho millor, s'eliminava la llibertat que tenien els alumnes per a estudiar les assignatures segons ordre cronològic de preferència (21).

Per raons òbvies, a partir del triomf de la Gloriosa i durant el Sexenni Revolucionari, els plans d'estudis es van tornar a modificar, a fi de respondre a les exigències creades per la nova situació política. Les disposicions donades per Orovio van ser derogades pel seu successor Severo Catalina.

El nou responsable de Foment, Manuel Ruiz Zorrilla, va promoure noves reformes mitjançant els decrets de 21 i 25 d'octubre de 1868 (22). En certa manera les noves disposicions volien reflectir la situació tot criticant les bases ideològiques que havien informat els anteriors plans d'estudis.

Les reformes de Zorrilla apostaven, endemés, per la defensa a ultrança de la iniciativa privada en el sector de l'ensenyament, considerant que aquest havia d'operar amb els mateixos principis que la indústria. La pervivència de l'ensenyament públic es considera com una realitat que s'ha d'assumir fins que no avanci la privatització. A tal fi es promulga una normativa legal molt flexible pel que fa a matèries, duració dels estudis, ordre en què han de cursar-se les assignatures, programes, llibertat en allò que es refereix a llibres de text, llibertat de càtedra, etc. S'estableix que la duració dels estudis dependrà de la capacitat dels alumnes; l'estat no fixa el nombre de cursos sinó únicament el nombre de matèries que s'hauran de cursar, i que els professors de l'ensenyament privat podran participar en els tribunals d'exàmens públics.

L'ensenyament secundari es considera com un instrument per augmentar el nivell cultural general del país, i com un objectiu en sí mateix no subordinat a la continuació dels alumnes en els ensenyaments superiors. El llatí es bandeja i es potencien matèries que puguin aportar nous tècnics al món del treball.

De les onze assignatures que fixa el pla d'estudis del 25 d'octubre dues són d'història: *Nociones de Historia Universal*, i *Historia de España*, això pel que fa al segon ensenyament, que conserva la llengua llatina. Pel que fa a l'ensenyament sense llengua llatina i sobre la base de divuit assignatures, se'n contempen també dues d'història: *Historia antigua* i *Historia media y moderna*, *debiéndose dar con extensión la de España*.

La Primera República, tot i la seva curta durada també va preocupar-se per l'ensenyament. En el gabinet presidit per Figueras, essent ministre de Foment Eduardo Chao es van promulgar diversos decrets. El 2 de juny de 1873 un de dedicat a la reorganització de l'ensenyament universitari, i el 3 de juny del mateix any un de referent a l'ensenyament secundari (23).

El Pla d'estudis del 1873, pel que fa a la secundària no presenta grans variacions respecte el del 1868. Una de les diferències substancials és l'augment d'assignatures proposades que s'eleva a 23 i es fa una proposta d'organització i distribució per cursos. En el primer grup d'assignatures apareix per primera vegada de manera diferenciada l'assignatura *Principios e Historia del Arte*, i també *Principios de Literatura e Historia de España*. En el segon grup apareixen *Historia antigua*, i *Historia media y moderna*. En el tercer grup apareix *Antropología*. Cal destacar el profund salt qualitatiu quant a la concepció d'assignatures i modernitat d'aquestes.

Les intencions d'Eduardo Chao es van quedar solament en intencions i els seus decrets no es van poder portar a la pràctica ja que als pocs dies cessava com a ministre de Foment. El darrer intent abans de la Restauració de vehicular una reforma progressista en l'ensenyament secundari i en l'universitari el va protagonitzar el ministre de Foment José Fernando Gonzales, que va disenyar un Projecte de Llei de 18 de juliol de 1873 que no va poder tirar endavant. Un nou ministre de Foment, Joaquín Bergés, va deixar en suspens els decrets de Chao i va declarar vigent per a el curs 1873-74 la legislació del 1868.

LES INICIATIVES DE LA RESTAURACIÓ

La caiguda de la Primera República va comportar la Restauració monàrquica i un ampli període d'estabilitat pel que fa a l'exercici del poder, que va quedar a mans dels sectors més conservadors; com és sabut, el principal artífex i dissenyador de la Restauració va ser Cánovas del Castillo i la llei marc del nou règim va ser la Constitució del 1876.

Cánovas va portar a terme una política dretana integradora, a fi d'atreure sectors significatius del país (exèrcit, església i, fins i tot, altres corrents ideològics o fàctics) i aquesta política integradora va tenir repercussions en l'ensenyament. La nominació del Marqués d'Orovio com a ministre de Foment, va deixar clar, tanmateix, les preferències pels sectors més conservadors i/o vinculats a l'Església. Orovio, emprant una particular interpretació de l'articulat de la llei Moyano, va propiciar l'expulsió de la docència d'un nombre considerable de professors i la renúncia voluntària d'altres, afavorint indirectament la creació de la *Institución Libre de Enseñanza*.

La intransigència d'Orovio i les pertinents conseqüències van provocar el seu cessament com a ministre. Va ser substituït per Cristóbal Martín Herrera, que únicament va restar unes poques setmanes com a cap del ministeri.

El primer intent de reforma de l'ensenyament secundari durant la Restauració el va protagonitzar, en el gabinet de Martínez Campos, el nou ministre de Foment, el Conde de Toreno, que va ser promocionat al ministeri pel desembre del 1876. El projecte de Toreno: *Proyecto de ley de bases para la formación de la Instrucción pública*(24).

Malgrat els diversos intents no va arribar a ésser acceptat, tot i que el titular del ministeri hi va romandre durant un temps inusualment

llarg al front d'aquest (quatre anys). En el seu projecte l'ensenyament secundari es dividia en dues branques, una literària i l'altra tecnològica, ambdues amb diferents finalitats segons que els usuaris haguessin d'incorporar-se al món del treball, o bé continuar estudis a la universitat. Els programes per matèries no es van arribar a fixar, però sí que quedava clar que els programes de cada professor haurien de ser concordants amb els programes ministerials, i els llibres de text, sense limitació quant a nombre, haurien d'ésser aprovats pel *Consejo de Instrucción Pública*.

A finals del 1879 va caure el govern de Martínez Campos accedint al poder novament Cánovas del Castillo. Com a conseqüència, Toreno va ésser substituït per Fermín Lasala que va propiciar la primera reforma efectiva de l'ensenyament secundari durant la Restauració (25). El projecte era força conservador. El segon ensenyament es dividia en *Estudios generales* i *Estudios de aplicación*. Només en la primera variant, la que seguia uns esquemes més tradicionals, es contemplaven assignatures d'història: *Historia Universal*, i *Historia de España*.

Pel 1881, amb l'arribada de Sagasta al poder, es va produir el primer torn pacífic de la Restauració. Tres ministres es van succeir en el ministeri del Foment. Albareda va propiciar les mesures més trascendents reinstaurant el principi de llibertat de càtedra i rehabilitant al professorat sancionat. Va produir-se, alhora, una obertura cap a la *Institución Libre de Enseñanza*, col.laborant-hi, des del ministeri, en la creació del *Museo Pedagógico* i en l'organització del primer *Congreso Pedagógico* de 1882.

Pel 1884 Cánovas retornava de nou al poder atorgant la cartera de foment al més que conservador Alejandro Pidal, que no va afectar els plans d'estudis però sí que va imposar un decret que afavoria les normes que regien per als centres d'ensenyament no oficials (26).

Durant el següent període liberal, Alejandro Groizard, ministre de Sagasta, va tornar a modificar el pla d'estudis de l'ensenyament secundari de 1880, intentant incorporar els nous avenços pedagògics i científics (27). L'ensenyament secundari s'estructurava en dos períodes de quatre i dos anys. El primer es denominava *Estudios generales*, els alumnes hi accedien un cop aconseguits els 10 anys, la seva pretensió era dotar l'alumnat d'una base cultural àmplia, i a tal fi es disposaven nombroses assignatures. Es cursava *Historia de España* en el primer curs, *Historia Universal* en el segon. El segon cicle, els *Estudios preparatorios* duraven dos anys i representaven una certa especialització, ja que els estudiants podien optar entre *Ciencias Morales*, i *Ciencias físico-naturales* en funció de les opcions futures. Durant el primer any es cursava *Antropología General y Psicología* i *Estética y Teoría del Arte*, matèries que podem considerar d'una manera o altra vinculades a la història. En el segon curs l'única matèria relacionada amb la història era la *Historia elemental de las literaturas y especialmente la española*. Pel 1894, 1895, 1898 i 1899 es van efectuar, novament, diferents normatives que van afectar parcialment l'ensenyament secundari

En el 1894 Joaquin Lopez Puigcerver va eliminar la divisió del segon cicle entre Ciències Morals i Ciències Físico-naturals (28). Afavorint, endemés, la possibilitat que els estudiants cursessin el batxillerat en cinc anys. Les assignatures van ser novament arranjades. Al primer curs s'estudiava *Cuadros de Historiografía de España*. Durant el segon *Plan razonado de Historia universal y breve noticia del desarrollo de la cultura*. A quart *Teoría e Historia del Arte*.

Pel 1895, essent German Gamazo nou ministre tornaven a refer-se les assignatures en un nou pla d'estudis (29) on la *Historia de España* i la *Historia Universal*, hi tornaven a figurar. La nova legislació preveia, a més, un rígid control sobre els llibres de text, que havien d'obtenir el vist-i-plau del *Consejo de Instrucción Pública*.

Propiciava, també, la creació de programes únics per el conjunt dels territoris de l'Estat a fi d'uniformitzar l'ensenyament secundari. Això entrava en contradicció amb la llibertat de càtedra, un dels cavalls de batalla dels professionals, i al capdaval es va buscar una solució de síntesi publicant l'Estat un índex de matèries a partir del qual els professionals haurien d'ajustar, amb la llibertat d'ordre i orientació que volguessin, les seves lliçons.

L'última reforma del segle XIX la va protagonitzar Luis Pidal i Mon el 1899 (30). L'ensenyament secundari s'ampliava a set cursos i novament variaven les disciplines científiques. Al llarg dels set cursos figurava com assignatura *Geografía e Historia*. Es demanava que les matèries es plantegessin en un sentit progressiu abordant aspectes cada cop més complexos. Pidal optava també per proposar programes únics i controlar la uniformitat mitjançant la tutela dels llibres de text, a partir d'una *Junta Consultiva* que havia d'aprovar-los.

El 1901, l'ensenyament va abandonar el ministeri del Foment, creant-se un nou ministeri de *Instrucción Pública y Bellas Artes*. L'impacte de la crisi del 98 va ser determinant per a què els aspectes educatius prenguessin importància en vistes a la necessària regeneració que els intel·lectuals i les classes mitjanes de l'Estat espanyol propugnaven.

Sota el ministeri d'Antonio García Allix va propiciar-se una nova reforma (31), la primera del segle XX, que afectava lògicament el cavall de batalla de la secundària. L'ensenyament secundari va quedar, novament, reduït a sis anys i es plantejaven dues seccions, Lletres i Ciències. Durant el segon i el tercer curs s'estudiava *Historia de España*, durant el quart s'abordava la *Historia Universal*.

El Comte de Romanones, nomenat per la cartera d'Instrucció Pública el 1901, va propiciar noves mesures que no afectaven, tanmateix, ni la durada dels estudis, ni l'edat d'ingrés, fixada als 10 anys,

ni la llargada dels estudis, centrant-se el canvi en els exàmens d'ingrés i de grau (32).

Les matèries quedaven lleugerament retocades cursant-se *Historia de España* en el tercer curs i *Historia Universal*, en el quart.

La següent reforma va ser propiciada el 1903 pel nou ministre Gabino Bugallal (33). La nova legislació no afectava, en allò fonamental, les reformes de Romanones si bé llevava al pla d'estudis part del seu caràcter enciclopedista. La història no quedava afectada, cursant-se, igualment en el tercer la *Historia de España* y en el quart la *Historia Universal*. El pla de Bugallal, va tenir una duració extraordinària (!) ja que va durar fins a la Dictadura de Primo de Rivera.

CRÍTICA PEDAGÒGICA I INTENTS DE RENOVACIÓ

Al llarg de la major part del segle XIX el paradigma pedagògic absolutament dominant, llevat d'escasses excepcions, va ser el magistocèntric tradicional. Nombrosos professionals tenien, però, inquietuds de regeneració política i sovint qüestionaven també la metodologia del seu ofici des del punt de vista pedagògic. Durant l'últim terç del segle XIX les condicions estaven madures per a què es formulessin de manera col·lectiva moviments de renovació pedagògica.

La repressió endegada per Orovio, com a ministre de Foment, va apartar de l'ensenyament oficial nombrosos intel·lectuals i professors. Un nodrit grup, influït per la filosofia krausista, va fundar a Madrid el 1875, una institució pedagògica de caràcter privat: la *Institución Libre de Enseñanza* (34).

Entre els fundadors cal assenyalar els germans Giner de los Ríos, Manuel B. Cossío, G. Azcárate, N. Salmerón, L. Figuerola i J. Costa.

Allunyant-se de tot interès de tipus confessional, polític o filosòfic va assajar experiències de renovació pedagògica, obrint centres en règim de coeducació i desenvolupant les idees de Fröbel i Pestalozzi. La Institució afavoria el treball personalitzat i creador, la intuïció, així com la individualització de la tasca educativa dins i fora de l'escola. La preocupació per l'ensenyament mitjà va portar a la creació, el 1918, de l'*Instituto Escuela de Madrid*, experiència que va tenir ressó a tota Europa i particularment a Catalunya ja que el model va aplicar-se a l'Institut Escola de Barcelona. (35).

En el camp de les ciències socials les influències renovadores de la *Institución Libre de Enseñanza* van pesar, sobre tot en la renovació didàctica de la geografia que va comptar amb didactes tan excel·lents com R. Torres Campos (36). La història, tot i variar el tipus de discurs a partir d'aportacions tan notables com la de R. Altamira, no va trobar unes opcions didàctiques que fessin variar radicalment el referent magistocèntric a l'aula.

Paradoxalment, la renovació didàctica també es va experimentar des de posicions ideològiques radicalment diferents. Andrés Manjón, sacerdot i creador de les escoles de l'*Ave Maria*, va propiciar una interessant renovació de la metodologia didàctica de la geografia i va aportar valuoses iniciatives per situar la història en una perspectiva didàctica (37).

L'acostament a la pedagogia i els esforços per la renovació didàctica a nivell d'Estat espanyol també es van fer sentir en la formació del professorat, en el marc de les escoles Normals. Rafael Ballester y R. Beltran i Rozpide van incidir positivament en la renovació dels plantejaments didàctics de la geografia (38).

En el conjunt d'experiències de renovació de finals de segle XIX i principis del XX, la geografia va ser la gran protagonista en el camp

de les ciències socials. La història, molt més sotmesa al discurs lineal i a la funcionalitat ideològica no va saber, o no va poder, trobar els camins per a una renovació de la metodologia didàctica.

L'HERÈNCIA DE LA RENAIXENÇA. L'ENSENYAMENT DE LA HISTÒRIA A CATALUNYA

Durant el segle XIX, a partir de la dècada dels quaranta, Catalunya va experimentar una pavorosa revolució que la va transformar de cap a peus. En poc menys de cinquanta anys, i a partir de l'impacte massiu de la màquina de vapor el país es va transformar. Una societat amb un fort pes agrari, menestral i manufacturer es va transmutar vertiginosament en una societat industrial, amb un pes central del sector secundari. A finals del segle XIX la societat catalana era una societat industrial molt diferent a la societat espanyola en la qual el pes rural seguia essent fonamental.

La gran sotragada va comportar el desenvolupament de tota una sèrie de factors o variables que es van anar interrelacionant dialècticament. Sociològicament va aparèixer un proletariat industrial, nombrós i modern, que copsava en la seva mentalitat i cosmovisions la ruptura amb el món rural i les incerteses, utopies o projectes de l'avenir. Políticament les classes urbanes, potenciades pel fenomen industrialitzador: burgesia industrial, petita burgesia, proletariat fabril..., van buscar sortida a les seves necessitats articulant-se de manera organitzada. Nous partits polítics i associacions obreres de diversos tipus van ser la resposta a la nova situació i a les noves problemàtiques. La impugnació del model centralitzat d'estat que des del primer moment van vehicular republicans i carlins a Catalunya, sumat al fet que Catalunya, a la pràctica, era més diferent que mai de l'Estat espanyol, van ser factors que es van interrelacionar amb, i van afavorir, la recuperació cultural de Catalunya.

La nova represa de consciència del fet diferencial va cristal·litzar culturalment en l'ampli moviment de la Renaixença, que va tenir projecció pràcticament en tots els camps de la cultura i que va enllaçar, en un continu, les influències del romanticisme amb les del modernisme.

La recuperació cultural, i política, de Catalunya va buscar legitimació en la història del país. Dins d'un esperit que es podria considerar romàntic, les glòries passades de Catalunya van ser recuperades i exaltades. Alguns mites es van reaprofitar i altres es van reelaborar en funció de les necessitats del moment (39). L'exaltació del període medieval, considerat com el zenital de Catalunya, va ser una de les principals característiques del moviment.

El tractament de temes històrics per part d'autors tant diversos com Víctor Balaguer, M. Milà i Fontanals, Pròsper de Bofarull, Vicent Boix, Antoni de Bofarull, Antoni Aulèstia i Pijoan, Josep Pella i Forgas, Joaquim Botet i Sisó, Francesc Carreras Candi, desembocarien, ja entrat el segle XX, en una concepció historiogràfica reglada de la mà d'Antoni Rovira i Virgili i Ferran Soldevila.

Durant la segona meitat del segle XIX els catalans van començar a recuperar la seva història. La història del país esdevenia protagonista en les lletres, en l'arquitectura, en les arts plàstiques, en els noms dels carrers, en els repertoris corals o en les sortides dels excursionistes...

L'ensenyament, primari i secundari, era potser un dels nuclis més refractaris a la recuperació de la pròpia història. La dependència i control de l'Estat, la castellanització de l'ensenyament, la presència majoritària de mestres-funcionaris espanyols, el mateix desgavell i desorganització a què estaven sotmesos l'ensenyament primari i

secundari, explicarien en part aquesta marxa en paral·lel respecte al país. D'altra banda, els ordes religiosos, amb incidència a l'ensenyament a Catalunya, tampoc es van manifestar excessivament il·lusionades a introduir continguts nacionals esquivant els plans oficials.

La introducció de continguts nacionals i de la llengua catalana a l'ensenyament vindria aparellada a la recuperació cultural del país, als intents de renovació pedagògica, i en un primer moment, a partir d'iniciatives personals o privades.

Francesc Flos i Calcat va ser, sense dubte, el peoner de l'escola de llengua i continguts catalans. Va fundar el *Colegio del Comercio* a El Masnou on va poder experimentar les seves inquietuds pedagògiques (40). La seva tasca propagandística en favor d'una escola amb llengua i continguts catalans va cristal·litzar, el 1898, amb la creació del Col·legi Sant Jordi de Barcelona (41), situat al carrer de Sant Honorat, que de fet va ser la primera escola primària catalana en el marc de la Renaixença.

Flos, didacta incansable, va produir una allau de llibres i materials didàctics. Singularment importants van ser les seves aportacions en el camp de la didàctica de la geografia. La història també jugava un paper important a l'Escola Sant Jordi, tot i que no es van aconseguir resultats tant reeixits didàcticament com els obtinguts en la difusió de la geografia de Catalunya.

El mateix Flos va escriure i editar en el 1901, el primer llibre d'història de Catalunya pensat per escolars de primària: *Breu resum de la història de Catalunya*(42). Flos posava les bases, a Catalunya, d'una renovació didàctica de la història, emprant com a punt de partida el coneixement del pròpi país.

Posteriorment les obres de divulgació i difusió d'història de Catalunya dedicades al públic escolar o al gran públic van multiplicar-se. Val la pena destacar la magnífica obra de M. Serra i Roca: *Història general de Catalunya*(43), que amb més de sis-centes il·lustracions de qualitat va constituir un referent, encara no superat en el tractament iconogràfic de la història del país.

La tasca de Flos i l'èxit del Col·legi Sant Jordi van propiciar la creació de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana. L'Associació que va comptar amb nombrosos socis (44) va subvencionar les escoles de nova creació, va subministrar beques per a infants, va organitzar colònies escolars i va promocionar festes i concursos diferents a propòsit de la geografia i la història de Catalunya. Contribuí a la creació de les biblioteques escolars que després foren continuades per la mancomunitat de Catalunya i l'Ajuntament de Barcelona. Així mateix, va publicar nombrosos materials didàctics i llibres destinats a l'ensenyament (45).

La creació per part de Joan Bardina de l'Escola de Mestres el 1908 i la constitució de la Federació de Mestres Nacionals de Catalunya el mateix any, serien fites importants per aconseguir la normalització.

La febre per crear una escola de qualitat a Catalunya i per aconseguir la normalització dels continguts catalans a l'ensenyament va continuar, també sota direcció institucional, a partir que la Lliga va poder controlar l'Ajuntament de Barcelona i crear la Mancomunitat de Catalunya.

L'Ajuntament de Barcelona havia intentat el 1908 potenciar un ambiciós pressupost de cultura, dedicat especialment a pal·liar els déficits d'ensenyament de la ciutat. El pressupost no va poder ser aprovat i es va haver d'esperar fins el 1916 per a que l'Ajuntament creés una Comissió de Cultura, presidida per Manuel Ainaud, per a resoldre els

problemes de l'ensenyament. La Comissió va treballar amb rapidesa i eficàcia i, en poc temps, es va endegar un projecte de construcció de nous grups escolars. La ciutat afrontava els problemes escolars amb decisió i modernitat, i algunes de les escoles generades en el procés, com l'Escola del Mar o l'Escola del Bosc, gaudirien de prestigi internacional (46).

Mentre, la Mancomunitat també havia portat a terme nombroses iniciatives, incidint en la formació i reciclatge de mestres amb la creació, el 1919, dels estudis Normals de la Mancomunitat i potenciant Escoles d'Estiu, organitzades per Alexandre Galí. En l'àmbit de l'ensenyament primari es va propiciar l'obertura de centres públics de funcionament modèlic. En el marc potenciat per la Mancomunitat, els corrents pedagògics preconitzats pel moviment de l'Escola Nova van entrar en torrentada a Catalunya. El mètode Montessori es va introduir a un bon nombre d'escoles catalanes. Destacats pedagogs com Alexandre Galí, Artur Martorell, Eladi Homs, Manuel Ainaud, Rosa Sensat, Pau Vila, Manuel Galès, Miquel Santaló, Joan Palau i Vera etc. en van ser figures destacades del període.

La qualitat de l'ensenyament va millorar globalment, i sensiblement en allò que fa a la formació de mestres i a l'escola primària. En el camp de les ciències socials els avenços didàctics més espectaculars es van produir en el camp de la geografia gràcies al mestratge de Pau Vila, Manuel Galès i Miquel Santaló (47). La història com a matèria, tot i que immersa en l'ambient de renovació, no va aconseguir però superar el seu caràcter discursiu. No van haver-hi pedagogs-historiadors o historiadors-pedagogs que desbloquegessin la història del discurs polític en el qual encara estava immersa, tot i que caltenir en compte que el discurs historiogràfic del període no permetia anar massa més lluny.

Al marge de les iniciatives institucionals, i amb anterioritat a aquestes, van haver-hi també poderosos moviments de renovació pedagògica que van arribar a donar escac al sistema. Tal va ser el cas de l'Escola Moderna, potenciada per Francesc Ferrer i Guàrdia (48), que va experimentar una pedagogia laica, militant i llibertària de concepció. Que l'Escola Moderna va suposar un perill pel sistema és una evidència; la burgesia barcelonina va enviar Ferrer i Guàrdia davant l'escamot d'execució a la primera oportunitat.

L'Escola Moderna, tanmateix, tot i els seus èxits, no va aconseguir tampoc una renovació significativa de l'ensenyament-aprenentatge de la història. Certament, l'Escola Moderna s'oposava frontalment a tota mena de patriotisme i xovinisme i era antiestatal per definició, camp en el qual s'ubicava normalment la història escolar, encarregada de legitimar valors en aquest sentit. Òbviament hi havia un rebuig a la història tal com es donava, però tampoc hi havia experiència suficient ni obres sòlides, ni metodologia didàctica per enfocar-la alternativament.

Alguns dels llibres de lectures i de text publicats per l'Escola Moderna feien, però, èmfasi en aspectes històrics, tal era el cas de *Patriotismo y Colonización (¿cual es la patria del pobre?)* i *Origen del Cristianismo* de Malvert (49). Òbviament es tractava de llibres molt militants on no es contemplava la història de Catalunya, i esdevien, de fet, un discurs laic i igualitari. Major èxit va tenir l'Escola Moderna en el camp de la didàctica de la geografia, on a nivell conceptual es van incorporar les Obres de E. Reclús i Odon de Buen.

Per a l'ensenyament superior l'escola Moderna va publicar, en el 1910, una interessant col·lecció-enciclopèdia de llibres de divulgació científica entre els quals hi figuraven *Historia de las civilizaciones; Las religiones; Evoluciones de la tecnología y del arte*(50). Aquesta enciclopèdia que comprenia pràcticament totes les àrees de coneixement

esdevenia certament novedosa en el camp de la història, sobretot pel que representava de replantejar la història, no a partir d'un fil conductor polític, sinó a partir dels avenços tecnològics de la Humanitat.

La dictadura de Primo de Rivera va acabar indiscriminadament amb l'obra de renovació empresa per la Mancomunitat, perseguint també les escoles racionalistes hereves de l'Escola Moderna (51). Amb l'adveniment de la República, ambdós moviments van tornar a surar. La Generalitat va recuperar i continuar l'obra de la Mancomunitat. Les escoles racionalistes van tornar a obrir les portes a recer de sindicats i ateneus obrers. Durant la guerra, a través del CENU, es produiria una fusió pràctica d'ambdues tradicions renovadores, que tot i la precarietat del moment aconseguiria resultats notables.

ENSENYAMENT, DICTADURA I REPÚBLICA

L'adveniment de la Dictadura de Primo de Rivera va comportar un nou canvi de Plans d'Estudis que va afectar novament l'ensenyament secundari. Eduardo Callejo de la Cuesta, ministre d'instrucció pública, va promulgar un nou pla d'estudis el 1926, que venia a substituir el de 1903 (52). La reorganització dels estudis de secundària es plantejaven en dos grans cicles. Primer el batxillerat Elemental, amb tres anys de durada que havia de garantir una cultura general. El seguia un batxillerat Universitari, també amb tres anys de durada i amb una finalitat propedèutica molt més marcada. En aquest segon cicle, els alumnes tenien un any d'estudis comuns i després dues branques, una de lletres i l'altra de ciències. El nombre d'assignatures es va reduir notablement i es va procedir a una reorganització del tipus i nombre d'exàmens. Durant el primer curs del primer cicle es cursava *Nociones generales de geografía e Historia Universal*. Durant el segon curs *Nociones de Geografía e Historia de América*.

En el tercer curs es feia la *Geografía e Historia de España*. Certament no deixava d'ésser curiosa la proposta, ja que passava d'aspectes generals a aspectes més concrets, si bé val a dir que l'estudi de la història i la geografia d'Amèrica en el segon curs és un xic desconcertant. Durant el curs comú del segon cicle la història tornava a tenir protagonisme, en aquest cas l'assignatura es denominava *Historia de la civilización española en sus relaciones con la universal*.

La proclamació de la Segona República Espanyola el 14 d'abril de 1931 va comportar importants canvis en l'Ensenyament. Un català republicà, Marcel·lí Domingo i Sanjuan es va fer càrrec del ministeri d'Instrucció Pública derogant d'immediat la legislació vigent, reimplantant amb algunes modificacions el pla d'estudis de 1903, a l'espera d'aprofundir legislativament en noves reformes. A continuació es va dissenyar, a correuita, un pla provisional que afectava parcialment les matèries (53). Durant el tercer any es cursava la *Geografía e Historia de España* i durant el quart la *Historia Universal*. La coexistència de tres plans d'estudis va comportar, lògicament una gran confusió.

La reforma reglada va venir, un cop aprovada la constitució, de la mà del nou ministre Fernando de los Ríos. El Pla d'Estudis de juliol del 1932, es basava en el de 1903 (54). Aquestes primeres mesures es van complementar amb la promoció, el desembre del 1932, d'un ampli projecte de remodelatge de la instrucció primària i l'ensenyament secundari (55). Es donava molta importància als idiomes moderns i a les assignatures optatives; tanmateix, s'insistia força en les orientacions de tipus pedagògic. L'ensenyament secundari quedava fixat en set anys i s'hi ingressava a l'edat de deu anys. Durant el primer curs s'estudiava *Geografía e Historia*. Durant el tercer curs s'estudiava *Historia de España* i durant el quart *Historia Universal*.

Sota el govern del radical Samper i essent ministre d'Instrucció Pública Filiberto Villalobos, es va produir, el 1934, un nou

arranjament del Pla d'Estudis de Secundària (56). Segons els nous canvis a primer curs es cursava *Geografia e Historia*, i la mateixa assignatura es repetia, augmentant la complexitat de continguts al segon, al tercer, al quart i al cinquè.

Tot plegat, entre el 1836 i el 1936, s'havien succeït un total de 28 plans d'estudis a fi de regular l'ensenyament secundari, i la història, com a assignatura, havia tingut daltabaixos notables.

En el Pla d'Estudis 29-10-1836 sobre un total de 63 hores setmanals per al conjunt de les assignatures del conjunt de cursos del batxillerat, 4,5 hores es dedicaven a història, la qual cosa suposava un 7,1 % del total d'hores de classe.

En el Pla d'Estudis 17-9-1845, sobre 231 hores totals, 6 es dedicaven a història, el 2,6 %.

En el Pla d'Estudis 8-7-1847, sobre 106,5 hores totals, 9 es dedicaven a història, el 8,4 %.

En el Pla d'Estudis 14-8-1849, sobre 135 hores totals, 12 es dedicaven a història, el 8,9 %.

En el Pla d'Estudis 28-8-1850, sobre 147 hores totals, 10 es dedicaven a història, el 6,9 %.

En el Pla d'Estudis 10-9-1852, sobre 153 hores totals, 4,5 es dedicaven a història, el 2,9 %.

En el Pla d'Estudis 23-9-1857, sobre 162 hores totals, 9 es dedicaven a història, el 5,6 %.

En el Pla d'Estudis 28-8-1858, sobre 133,5 hores totals, 4,5 es dedicaven a història, el 3,4 %.

En el Pla d'Estudis 25-10-1868, sobre 93 hores totals, 12 es dedicaven a història, el 12,9 %.

En el Pla d'Estudis 3-6-1873, sobre 186 hores totals, 21 es dedicaven a història, el 12,5 %.

En el Pla d'Estudis 10-9-1873, sobre 93 hores totals, 12 es dedicaven a història, el 12,9 %.

En el Pla d'Estudis 13-8-1880, sobre 103,5 hores totals, 9 es dedicaven a història, el 8,7 %.

En el Pla d'Estudis 16-9-1884, sobre 226,5 hores totals, 9 es dedicaven a història, el 4 %.

En el Pla d'Estudis 30-11-1894, sobre 123 hores totals, 13,5 es dedicaven a història, el 11 %.

En el Pla d'Estudis 12-7-1885, sobre 108 hores totals, 9 es dedicaven a història, el 8,3 %.

En el Pla d'Estudis 17-7-1895, sobre 96 hores totals, 9 es dedicaven a història, el 9,4 %.

En el Pla d'Estudis 13-9-1898, sobre 105 hores totals, 12 es dedicaven a història, un 11,4 %.

En el Pla d'Estudis 26-5-1899, sobre 107 hores totals, 6,5 es dedicaven a història, el 6,1 %.

En el Pla d'Estudis 20-7-1900, sobre 154,5 hores totals, 9 es dedicaven a història, el 5,8 %.

En el Pla d'Estudis 17-8-1901, sobre 129 hores totals, 6 es dedicaven a història, el 4,6 %.

En el Pla d'Estudis 6-9-1903, sobre 94 hores totals, 6 es dedicaven a història, el 9,4 %.

En el Pla d'Estudis 25-8-1926, sobre 147 hores totals, 10,5 es dedicaven a història, el 7,1 %.

En el Pla d'Estudis 7-8-1931, sobre 111 hores totals, 5,5 es dedicaven a història, el 4,9 %.

En el Pla d'Estudis 13-7-1932, sobre 100 hores totals, 7 es dedicaven a història, el 7 %.

En el Pla d'Estudis 29-8-1934, sobre 152 hores totals, 8 es dedicaven a història, el 5,2 %.

Globalment considerades les xifres de tots els plans, la presència mitjana de la història es pot avaluar en un 6,8 %. (57).

Pel que fa a l'objecte d'estudi d'aquesta història, la Història d'Espanya (político-cultural) i, en menor mesura, la Història Universal, són els protagonistes principals. En cap moment hi ha història de Catalunya, ni a Catalunya, ni, òbviament, fora (llevat dels centres sota control de la Generalitat republicana). La Història de Catalunya, cas d'explicitar-se, ho feia com a part integrant de la Història d'Espanya i en la proporció o importància que li atorgués el pensament historiogràfic del moment.

LA TASCA DE LA GENERALITAT REPUBLICANA

La victòria republicana del 1931, va portar l'Esquerra Republicana de Catalunya a diferents instàncies de poder, entre elles la nova Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Barcelona. Els republicans es van apressar a continuar l'obra iniciada per la Mancomunitat de Catalunya i per la Comissió de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona. De fet, bona part dels moderns grups escolars projectats es van acabar durant el període republicà, alhora que es van iniciar nous projectes.

La Generalitat es va preocupar per garantir la formació dels mestres, i el mateix 1931 va crear per decret (22 d'agost) l'Escola Normal de la Generalitat (58), adquirint els seus estudis una categoria universitària. El mateix 1931, es creava també per decret (26 d'octubre) l'Institut-Escola, que havia d'esdevenir l'avançada peonera de la renovació i catalanització de l'ensenyament secundari a Catalunya (59).

En poc temps l'Institut-Escola, que va ubicar-se al Parc de la Ciutadella, esdevingué pol de referència de la renovació pedagògica, tant de primària com de secundària. Professionals entusiastes com Angeleta Ferrer, Josep Estalella, Enric Bagué, van donar el tremp que la nova institució necessitava. En el camp de la geografia van destacar els esforços de renovació pedagògica, gràcies a l'impuls de Lluís Solè Sabarís (60). En el camp de la història, i potser per primer cop d'una manera sistemàtica, es van aconseguir progressos en el camp didàctic (61). La història de Catalunya es contemplava com estructurant, i Enric Bagué va saber donar a la història una metodologia didàctica nova i atractiva basada en el coneixement directe del paisatge històric, en les excursions, en el coneixement del patrimoni i en simulacions i representacions. També va exercir docència a l'Institut-Escola un historiador que esdevindria cabdal en la historiografia catalana: Jaume Vicens Vives.

La Generalitat també va impulsar les Escoles d'Estiu que van passar a dependre, a efectes d'organització, de la nova Escola Normal.

Amb tot, la redacció definitiva de l'Estatut del 32 va resultar un tant ambigua en el camp de l'ensenyament, ja que l'estat no va traspasar ni centres, ni escoles, ni docents, veient-se la Generalitat obligada a potenciar una xarxa pròpia.

La sublevació feixista del juliol del 36, i la victòria popular a Barcelona van col·locar l'ensenyament en una delicada situació. L'escola confessional va desaparèixer de facto, calia posar ordre en el caos i donar un pas endavant, fent rutil·lar de nou l'ensenyament en una situació revolucionària. A fi de sortir de l'impasse, el mateix juliol del 1936 es va decretar la creació del Consell de l'Escola Nova Unificada, en el qual es van integrar docents de variades procedències incloses les de tradició llibertària de les escoles racionalistes (62).

El CENU va aconseguir èxits notables, va dissenyar tota una nova planificació de l'ensenyament, que comprenia des dels nivells d'escola bressol fins els politècnics universitaris. Tot insistint en criteris de renovació pedagògica, es va procedir a una tasca urgent de formació de mestres, d'adaptació de locals i de recerca de tota mena de recursos. Potser el major i indiscutible èxit del CENU va ser aconseguir, en plena guerra i a partir del curs 1937-38, la pràctica universalització de l'ensenyament primari. La consigna *Cap nen sense escola, cap escola sense mestres* va poder aconseguir-se en un grau altament satisfactori.

El CENU va implantar, de cop i per a totes les escoles, la gratuïtat, la coeducació, el neutralisme (entès en la dimensió laica i ideològica) i un acceptable nivell de catalanització de llengua i continguts. Èxits que caldria matisar molt des del punt de vista

qualitatiu, però valuosos tenint en compte la conjuntura extraordinàriament difícil que en aquells moments vivia Catalunya.

Les matèries objecte d'estudi de l'ensenyament primari van ser arranjades donant-se instruccions per a la seva impartició. La història es plantejava en una dimensió molt correcta, tenint en compte les edats dels infants, ja que es posava l'èmfasi en aspectes de vida quotidiana a través del temps, i en visions diacròniques del treball, la ciència, la tècnica etc., enquadrant l'esforç didàctic en la tradició de l'escola activa (63). Òbviament, el resultat de la guerra va tallar la primera experiència prometedora de renovació escolar de la història.

CAPÍTOL 2. NOTES

1. Respecte les necessitats culturals i científiques de la burgesia en ascens, cal consultar; CAPEL, H, et al. *Ciencia para la burguesía*, Barcelona; Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, 1983. Cal consultar també per la seva solidesa i rigor global el treball; LUIS GOMEZ, Alberto, *La Geografía en el bachillerato español (1836-1970)*, Barcelona; Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, 1985.
2. Sobre els esforços de la il·lustració espanyola a fi de millorar l'ensenyament existeix una bibliografia àmplia, entre les obres de caràcter general més notables poden consultar-se; ALVAREZ DE MORALES, A, *La Ilustración y la reforma de la Universidad en la España del siglo XVIII*, Madrid; Instituto de Estudios Administrativos, 1971.
CAPEL, H, *Geografía y Matemáticas en la España del siglo XVIII*, Barcelona; Ed. Oikos-Tau, 1981.
GALINDO, Mª A, *Tres hombres i un problema, Feijoo, Sarmiento y Jovellanos ante la educación moderna*, Madrid; CSIC, 1953.
MARAVALL, J. A, *El sentimiento de nación en el siglo XVIII; la obra de Forner*, Puerto Rico, La Torre, 1967.
PESET, J.L.; GARMA, S.; PEREZ GARZON, J.S. *Ciencias y enseñanza en la revolución burguesa*, Madrid; Siglo XXI, 1978.
3. El tractament general de les qüestions educatives en les diverses constitucions espanyoles pot consultar-se a FERNANDEZ, E; FORCADELL, C. "La educación en las Constituciones españolas", A: *Historia 16*, 1979, núm. 34, pág. 19-33.
4. RUIZ BERRIO, J, *Política escolar de España en el siglo XIX (1808-1833)*, Madrid; CSIC, 1970, pág. 1.
5. *Real decreto de 14 de octubre de 1824*, Decretos del Rey Fernando VII, t. IX, pág. 6-32.
6. *Real decreto de 4 de agosto de 1836*, Colección de Decretos de S.M. la reina Doña Isabel, t. XXI, pág. 301-328.
7. *Real orden de 29 de octubre de 1836*, Colección de Decretos de S.M. la reina Doña Isabel, t. XXI, pág. 496-504.
8. Respecte a les iniciatives del Pla Someruelos consulteu; LUIS GOMEZ, *Geografía bachillerato*, pág. 46-47.
9. *Real decreto de 17 de septiembre de 1845*, Colección de Decretos, t. XXXV, pág. 197-246.
10. *Real decreto de 8 de julio de 1847*, Colección Legislativa de España, t. XLI, pág. 295-317.
11. *Real orden de 14 de agosto de 1849*, Colección Legislativa de España, t. XLVII, pág. 639-643.
12. *Real decreto de 28 de agosto de 1850*, Colección Legislativa de España, t. L, pág. 772-809.

13. *Real decreto de 10 de septiembre de 1852*, Colección Legislativa de España, t. LXII, pàg. 25-126.
14. *Proyecto de ley de Instrucción pública, presentado por el Sr. Ministro de Fomento*, Diario Congreso, sesión de 22 de diciembre de 1855, vol. XI, pàg. 9351-9368.
15. Cal tenir present les tensions que en el moment existien entre el govern i l'Església, la qual cosa explica, en part, l'interès del govern a poder controlar al màxim l'ensenyament en tots els seus nivells.
16. *Ley de Instrucción pública de 9 de septiembre de 1857*, Colección Legislativa de España, t. LXXIII, pàg. 256-305. També pot consultar-se: MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA, *Historia de la Educación en España, de las Cortes de Cádiz a la revolución de 1868*, Vol. 2, Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia (Ed), 1979, pàg. 244-302.
- La llei promulgada per Claudio Moyano pretenia un ensenyament més homogeni, amb un control centralitzat dependent directament del Ministeri de Foment. Els aspectes fonamentals de la llei pivotarien al voltant dels següents conceptes:
- Obligatorietat dels 6 als 9 anys.
 - Gratuïtat, limitada a qui no podia pagar els costos de la instrucció.
 - Creació de les Escoles Normals.
 - Resposabilitat, per part dels organismes locals, de finançar els mitjans materials de l'ensenyament; edificis i sous dels mestres.
 - Pervivència de l'ensenyament privat.
 - Protecció de l'ensenyança religiosa (no exigència de títol als ensenyants religiosos).
 - Control estatal i eclesiàstic dels continguts.
17. MINISTERIO DE EDUCACION NACIONAL (Ed.), *Legislación de enseñanza media. Tomo V, Planes de estudio (1787-1938)*, Madrid: Dirección General de Enseñanza Media, 1964, pàg. 161-169.
18. Segons Y, Turin, el canvi de plans venia a ser una tasca quasi obligatòria per a ministres novells: "... cada ministro se consideraba obligado a manifestar su autoridad mediante un número de decretos proporcional a la idea que tenía de sus funciones..."
Citat a: TURIN, Y, *La educación y la escuela en España de 1874 a 1902, liberalismo y tradición*, Madrid: Aguilar, 1967, pàg. 289.
19. *Real decreto de 26 de agosto de 1858, aprobando el programa general de estudios de segunda enseñanza*, Colección Legislativa de España, t. LXXXVI, pàg. 206-210.
20. *Real decreto de 9 de octubre de 1866 reformando los estudios de segunda enseñanza*, Colección Legislativa de España, t. XCVI, pàg. 681-688.
21. "...quitando a los alumnos la funesta facultad de estudiar las asignaturas en el orden que fuera de su agrado..." *Ibidem*, pàg. 684.
22. *Decreto de 21 de octubre de 1868, determinando la legislación que ha de regir en la segunda enseñanza*, Colección Legislativa de España, t. C, pàg. 416-424.
Decreto de 25 de octubre de 1868, dando nueva organización a la segunda enseñanza, Colección Legislativa de España, t. C, pàg. 453-457.

23. *Decreto de 3 de junio de 1873, reorganizando los estudios de la segunda enseñanza que son necesarios para poder aspirar al título de bachiller.* Colección Legislativa de España, t. CX, pág. 1443-1454.
24. *Real decreto de 29 de diciembre de 1876, autorizando al ministro de Fomento para que presente a las Cortes el adjunto proyecto de ley de bases para la formación de la ley de Instrucción Pública.* Colección Legislativa de España, t. CXVII, pág. 874-881.
25. *Real decreto de 13 de agosto de 1880, introduciendo varias reformas en el actual plan de estudios.* Colección Legislativa de España, t. CXXV, pág. 205-227.
26. *Real decreto de 18 de agosto de 1885.* Colección Legislativa de España, t. CXXXV, pág. 426-458.
27. *Real decreto de 16 de septiembre de 1894, reorganizando la segunda enseñanza.* Colección Legislativa de España, pág. 624-655.
28. *Real orden de 30 de noviembre de 1894 fijando el nuevo cuadro de estudios para la segunda enseñanza.* Colección Legislativa de España, t. CLVI, pág. 783-787.
29. *Colección Legislativa de España, t. CLVIII, pág. 161-163.*
30. *Colección Legislativa de España, vol. 19 de 1899, pág. 526-537.*
31. *Colección Legislativa de España, vol. 20 de 1900, pág. 528-542.*
32. *Colección Legislativa de España, vol. 20 de 1901, pág. 47-62; Ibidem, pág. 698-726.*
33. *Colección Legislativa de España, vol. 30 de 1903, pág. 96-99.*
34. La bibliografía existent sobre la Institución Libre de Enseñanza és molt extensa. Sobre el caràcter general i la història de la I.L.E, es pot consultar:
 CACHO VIV, V. *La Institución Libre de Enseñanza.* Madrid: Ediciones Rialp, 1962.
 GOMEZ MOLLEDA, M.D. *Los reformadores de la España contemporánea.* Madrid: CSIC, 1966.
 JIMENEZ-LANDI, A. *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente. Los orígenes.* Madrid: Ed. Taurus, 1973.
 Sobre aspectes concrets relacionats amb la metodologia didàctica emprada a la I.L.E, es pot consultar:
 ALTAMIRA, R. "La enseñanza de la historia". A: *Boletín de la I.L.E.*, 1891, núm. 340, pág. 102-108.
 ALTAMIRA, R. *La enseñanza de la historia.* Madrid: Librería de Victoriano Suarez, 1895.
 BARREIRO, H. "Repercusiones de la revolución ideológica y científica del último tercio del siglo XIX en las innovaciones educativas de la Institución Libre de Enseñanza". A: *Historia de la educación Revista Interuniversitaria*, 1983, núm. 2, pág. 209-216.
35. A Catalunya, a partir de la visita de Giner a Barcelona (1906), el moviment de la Institució es propagà mitjançant personalitats com les de J. Maragall, J. Pijoan, J. Palau i vera i E. d'Ors, que influïren sobre els pedagogs catalans dels anys trenta, com els germans Xirau i Cassià Costal. Cal tenir present, endemés, que l'experiència del Instituto-Escuela de Madrid es va tenir molt en compte a l'hora d'organitzar l'Institut-Escola de Barcelona.

36. Consultar al respecte; CALAF, R. *L'ensenyament de la geografia a l'escola*, Barcelona; Barcanova, 1991, pàg. 67-78.
37. Consultar al respecte; LUIS GOMEZ, A. *Geografía bachillerato*, pàg. 124-128.
38. Respecte a la tasca de Beltran Rozpide i altres geògrafs renovadors consultar; CALAF, R. *Ensenyament geografia*, pàg. 73-98. Sobre l'ensenyament de la geografia a les escoles normals durant el segle XIX i principis del segle XX cal consultar; MELCON, J. *La enseñanza de la geografía y el profesorado de las escuelas Normales (1882-1915)*, Barcelona; CSIC-Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1989.
39. Sobre la gènesi i evolució dels mites de la història de Catalunya consultar; *L'Avenç*, Els mites de la Història de Catalunya (núm. 50), Barcelona, 1982. *L'Avenç*, Catalunya mite a mite (núm. 150), Barcelona, 1991.
40. Consultar al respecte; FLOS I MARGALEF, J. *Flos i Calcat i el col·legi de Sant Jordi*, Barcelona; Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1980, pàg. 27-31.
41. *Ibidem*, pàg. 32-40.
42. FLOS I CALCAT, F. *Breu resum de la història de Catalunya*, Barcelona; Estampa "La Catalana" de J. Puigventós, 1901.
43. SERRA I ROCA, M. *Història general de Catalunya, Des dels temps prehistòrics fins als nostres dies*, Barcelona; Miquel Seguí-Editor, 1907.
44. L'any 1933 l'associació va assolir la xifra de 7.813 socis.
45. En l'elaboració dels llibres escolars publicats per l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana van col·laborar-hi historiadors tan diversos com Ferran Soldevila, Ferran Valls i Taberner o, en els darrers temps, Jaume Vicens Vives.
46. Sobre la tasca escolar de l'Ajuntament de Barcelona l'obra més sòlida i notable és; CAPELLAS, C.; TORAN, R. *Política escolar de l'Ajuntament de Barcelona, 1916-1936*, Barcelona; Barcanova, 1982.
47. Veure al respecte; CALAF, R. *Ensenyament de la geografia*, pàg. 87-110. Sobre la dimensió pedagògica de Pau Vila; *Guix, Elements d'acció educativa*, Pau Vila (núm. 36), Barcelona, 1980.
48. L'esperit i els objectius de l'Escola Moderna queden reflectits en la mateixa obra de Ferrer; FERRER GUARDIA, F. *La Escuela Moderna*, Madrid; Ediciones Jucar, 1976. El moviment de l'Escola, així com tots els esforços de renovació pedagògica a Catalunya, també queden molt ben recollits en la sòlida obra de Jordi Monés; MONÉS, J. *El pensament escolar i la renovació pedagògica a Catalunya (1838-1938)*, Barcelona; La Magrana, 1977.
50. Sobre el caràcter de les publicacions de l'Escola Moderna i particularment sobre l'*Enciclopedia de Enseñanza Popular Superior*, se'n fa una valoració a; SENENT JOSÀ, J. "La enseñanza de las Ciencias naturales en la Escuela Moderna de Ferrer i Guardia", A; *Cuadernos de Pedagogía*, 1975, núm. 2, pàg. 21-24.

51. Sobre l'evolució i transformació de les escoles racionalistes a Catalunya, consultar:
SOLA, P. *Las escuelas racionalista en Catalunya*, Barcelona: Tusquets, 1977.
52. *Colección Legislativa de España*, vol. 4, de 1926, Madrid, 1926, pàg. 743-752.
53. *Colección Legislativa de España*, vol. 3, de 1931, Madrid, 1931, pàg. 432-435.
54. *Colección Legislativa de España*, vol. 3, de 1932, Madrid, 1932, pàg. 102.
Colección Legislativa de España, vol. 4, de 1932, Madrid, 1932, pàg. 204-205.
55. *Proyecto de Ley leído por el Sr. Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes para la Reorganización de la Primera y Segunda Enseñanza*. Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes de la república Española. Apéndice nº 9 a la sesión del 9 de diciembre de 1932, pàg. 1-8.
56. *Colección Legislativa de España*, vol. 4, de 1934, Madrid, 1934, pàg. 380-385.
57. Sobre l'evolució de la geografia al batxillerat espanyol, l'obra més sòlida i notable es la esmentada d'Alberto Luis Gomez (LUIS GOMEZ, *La geografia en el bachillerato español*). L'obra compta amb un llarg apèndix (anexo I, pàg. 279-316; anexo II, pàg. 317-349) on es poden consultar les diferents matèries que han compostat els diferents plans d'estudis del batxillerat, així com la seva distribució horària.
58. Vegeu al respecte: *Perspectiva Escolar*, Publicació de Rosa Sensat, "Refent l'escola... 1931-1938, textos legals i documents", (núm. 8-9, juliol-setembre 1976), Barcelona, 1976, pàg. 13-17.
59. Vegeu al respecte: *Perspectiva Escolar*, Publicació de Rosa Sensat, "El cinquètenari de l'Institut-Escola de la Generalitat (1932-1939)", (núm. 63, març 1982), Barcelona, 1982, pàg. 2-46.
Grans Temes l'Avenç. L'Avenç. "L'Institut-Escola: 1932-1939. Un fructífer assaig per al segon ensenyament", Barcelona, 1982.
60. CALAF, R. *Ensenyament de la Geografia*, pàg. 110.
61. CARDÓS, M. "El Doctor Estalella i els seus col.laboradors". A: *Perspectiva Escolar*, 1982, núm. 63, pàg. 40-42.
62. Entre la diversa bibliografia existent sobre el CENU cal destacar:
FONTQUERNI, E.; RIBALTA, M. *L'ensenyament a Catalunya durant la Guerra Civil, El CENU*, Barcelona: Barcanova, 1982.
63. En una ordre de la Generalitat de 12 de setembre del 1938, signada pel Conseller de Cultura Carles Pi i Sunyer es donaven les Normes generals de treball escolar, que havien d'orientar l'activitat pedagògica de les escoles catalanes. Reproduïm, a continuació els paràgrafs que fan referència a la geografia i a la història.

... Grups d'infants en els primers anys de l'Escola Primària

... Extreure de l'observació i del medi i de la vida que volta l'Escola, motius per a exercicis de càlcul procurant relacionar el càlcul amb qüestions veritables i viscudes, les qüestions a resoldre han d'ésser molt senzilles, operant només amb unitats i desenes. S'han d'excloure les operacions amb dades desmesurades. Amb la resolució de les qüestions senzilles s'iniciarà el raonament del càlcul escrit.

Observació i reflexió davant les coses, els accidents, els fenòmens del medi que volta l'escola; concretar amb llur nom les coses, els animals, els vegetals, etc.

Aquesta observació del medi ha d'ésser insistent i curiosa i com a base i font de les activitats escolars, més o menys teòriques. Res de coneixements fraccionats en assignatures, només noció global del medi com a base i concentració de tots els coneixements.

Narració de llegendes i biografies d'homes notables...

... Grups d'edats intermitges

... Estudi del medi geogràfic i històric de l'escola, de la barriada, del terme municipal, de la comarca. Relacionar-ho amb nocions generals de la geografia, Paisatge del terme municipal, orografia, hidrografia, vegetació, comunicacions, indústries, etc, del terme municipal o de la comarca. Nocions generals sobre orientació, climes, població, cultius, produccions, etc., Documents i referències verbals, sobre fets històrics relacionats amb el poble i la comarca. Aplicació dels mateixos temes relacionada amb Catalunya, Espanya, Europa i el món en general.

S'ha de procurar eliminar dels ensenyaments geogràfics i històrics, com en els altres ensenyaments, el memorisme i la subjecció a les lliçons i textos escrits. Partir del dibuix i de la interpretació de plànols senzills del poble, del terme municipal, etc., Proveir la natural curiositat de l'infant amb fotografies, projeccions, lectures, documents, mapes, etc., que donin la idea més exacta de les èpoques i dels països més o menys llunyans.

S'aconsella instal·lar a l'escola senzills aparells que permetin a l'infant fer permanents i acurades observacions metereològiques.

Comparació entre la vida del home primitiu i la civilització actual i breu visió de les diverses etapes històriques. No la història de reis i batalles, sinó l'història de l'esforç humà en les distintes èpoques i països per a dominar la naturalesa i construir la civilització: història de la navegació, del vehicle, de l'habitable, de l'enllumenat, del vestit, del treball, dels instruments de llaurar, del llibre, etc.

... Grups de les darreres edats de l'Escola Primària

... Exercicis; Problemes sobre construccions geomètriques; àrees, volums, interpretació de plànols. La geografia de Catalunya i d'Espanya. Regions naturals. Nocions de cada una de les àrees continentals. Interpretació de mapes i cartes metereològiques, etc.

És aconsellable d'establir la correspondència interescolar nacional i internacional, lligam de l'aprenentatge geogràfic, el qual ha de tendir a destacar l'aspecte humà sobre el merament descriptiu.

Nocions de l'evolució de la humanitat en les distintes èpoques i l'evolució dels vincles socials, el treball, els costums, els descobriments, l'art, el progrés, etc.

La lluita dels pobles per la llibertat en les èpoques moderna i contemporània. La Constitució espanyola, Estatut de Catalunya. La guerra actual, la significació ideològica i com a guerra d'independència.

S'ha d'assignar més valor a la recerca de documents, fotografies, lectures, etc., per tal de construir una visió històrica original, que a l'aprenentatge de lliçons d'una història d'interpretació ja feta, sense perdre's, però, en un fraccionament excessiu que negligiria la síntesi dels grans processos històrics..."

(FONTQUERNI, C.; RIBALTA, M. *L'ensenyament a Catalunya...*, el CENU, Annex 8, pàg. 1194-199.)